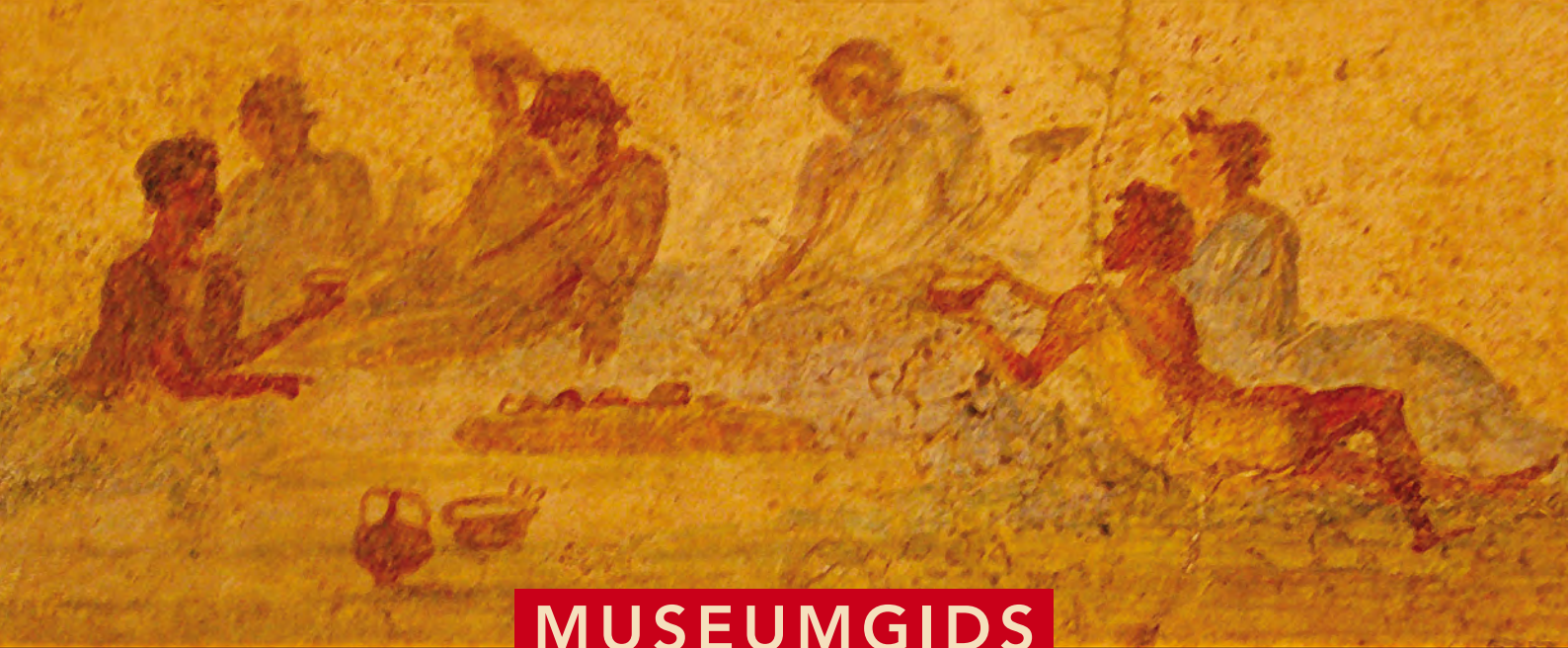

Terra sigillata

HET WEDGWOOD VAN DE ROMEINEN

MUSEUMGIDS

21 SEPTEMBER 2013 – 3 MEI 2014

Unieke expositie van Romeins tafelservies
uit het Kromme-Rijng gebied, met topstukken
uit andere archeologische musea

Archeologiezolder Oude Station, Stationserf 99, 3991 KX Houten
Dinsdag en zaterdag 11.00 – 15.00 uur • www.archeologiehouten.nl

© 2013 Archeologische Werkgroep 'Leen de Keijzer', Houten

Tekst en coördinatie: Pieter Frederiks

Grafische verzorging en fotografie: Peter Koch

Met medewerking van Lenie Baars, Tjark Blokzijl, Odile de Clerck, Joop van Herwijnen,
Bert van der Houwen, Elsbietta van Manen en Lieneke Valk

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de redactie.

www.archeologiehouten.nl

Voorwoord

Het is niet toevallig dat de Archeologische werkgroep "Leen de Keijzer" haar 5e expositie heeft gewijd aan het roodglanzende Romeinse serviesgoed, genaamd: terra sigillata. In de bodem van de gemeente Houten vinden we immers veel scherven van dit klassieke aardewerk. Dat heeft alles te maken met de nabijheid van het Romeinse militaire grensfort Vechten - Castellum Fectio - waar het in overvloed moet zijn aangevoerd en gebruikt.

De expositie is om tenminste twee redenen uniek. In de eerste plaats om de inhoud. Onze tentoonstelling schenkt niet alleen aandacht aan de overweldigende vormenrijkdom van terra sigillata, maar verhaalt ook over productietechnieken en productieplaatsen, de betekenis van versiering en de graffiti waarmee Romeinse soldaten hun etensborden bekrasten. De expositie staat ook stil bij de handel in terra sigillata en we belichten functie, gebruik en hergebruik van dit fraaie aardewerk. En we hebben een pottenbakster

bereid gevonden om iets van haar werk met hedendaags terra sigillata te tonen. Dit alles maakt deze expositie uniek voor Nederland. Bezoekers beleven dus een primeur!

De expositie is ook uniek vanwege de medewerking van enkele gerenommeerde instellingen. We zijn erin geslaagd om absolute topstukken in bruikleen te krijgen van het Rijksmuseum van Oudheden Leiden, het Provinciaal Utrechts Genootschap, het Provinciaal Depot Utrecht en onze collega's van BATO in Tiel. Bovendien hebben enkele particulieren hun collecties voor ons opengesteld.

Deze brochure gidst de bezoeker door de expositie en bevat bijna letterlijk de begeleidende teksten in de vitrines. Het boekje kan de bezoeker dan ook achteraf als geheugensteuntje dienen.

Pieter Frederiks
Houten, september 2013

Kom/schaal (Drag 37),
160-180 n.Chr.,
productie Rheinzabern,
vindplaats Vechten
(PUG, Utrecht)

Vitrine 1

Wat is terra sigillata?

Terra sigillata is glanzend roodachtig aardewerk, dat in de Romeinse tijd gedurende enkele eeuwen werd gemaakt. Het was voornamelijk tafelservies: kommen, schalen, bekers, borden. De vorm van deze producten was afgeleid van zilveren en bronzen vaatwerk, dat alleen de elite zich kon veroorloven.

Het tafelservies van terra sigillata kwam al spoedig binnen het bereik van minder vermogende huishoudens en werd ook in het Romeinse leger volop gebruikt. Pottenbakkers maakten terra sigillata vaak

in productiecentra op een min of meer industriële manier. Het was meestal van hoge kwaliteit en werd zeer gewaardeerd. Handelaren exporteerden hun producten naar alle uithoeken van het Romeinse rijk, en zelfs ver daarbuiten. Zo is het ook in ruime mate in onze omgeving terecht gekomen.

Kommetje (Drag 24/25?), productie Zuid-Gallië 1e eeuw, vindplaats Vechten (RMO, Leiden)

Rechts: **Kruik** (Niederbieber 27), vindplaats Nijmegen (RMO, Leiden)

Kom (Drag 29), stempel SALVE, productie Zuid-Gallië/Montans 1e helft 1e eeuw, vindplaats Vechten (RMO, Leiden)

Vitrine 2

Waar komt de naam “terra sigillata” vandaan?

Terra sigillata betekent letterlijk: “gestempelde aarde”. Het roodglanzende Romeinse tafelservies is immers vaak voorzien van naamstempels en gestempelde versieringen.

Met de naam terra sigillata is iets merkwaardigs aan de hand. De Romeinen kenden de term “terra sigillata” hoogst waarschijnlijk wel. Maar Grieken en Romeinen gebruikten deze naam voor de rode bolusaarde, gedolven op het Griekse eiland Lemnos.

Aan deze bolusaarde werd in de Romeinse tijd en daarna tot in de 18^e eeuw geneeskracht toegeschreven. Vandaar dat sommige apothekers tot in de 18^e en 19^e eeuw geneeskrachtige aarde verkochten

onder de namen “terra sigillata” of “bolusaarde”.

De aanduiding “terra sigillata” voor het roodglanzende Romeinse tafelservies kwam eigenlijk pas in de 19^e eeuw in zwang in de archeologie. Het verhaal gaat dat archeologen destijds deze naam ontleenden aan de roodbruine keramische apothekerspotten, waarop in reliëf de inhoud (Terra sigillata, geneeskrachtige aarde) stond gestempeld.

Albarelo pot

(Portugal, 1701-1800)
De pot werd gebruikt voor 'Terra Sigilla Rossa'. Dit verwijst naar terra sigillata, een soort klei waarvan men geloofde dat het geneeskrachtige eigenschappen had, gedolven op het Griekse eiland Lemnos. (Science Museum's History of Medicine website)

Vitrine 3

Waar produceerde men terra sigillata?

Pottenbakkerscentra in Romeins Italië

De vroegste werkplaatsen van terra sigillata lagen in het Romeinse Italië. Men liet zich aanvankelijk inspireren door pottenbakkers uit vooral Griekenland en het Nabije- en Midden-Oosten.

De belangrijkste productiecentra in de Italische landen lagen in Toscane, met name in Arretium, het huidige Arezzo, en in Pisa. Daar begon omstreeks 50 vChr de productie op vrij grote schaal. Archeologen noemen dit type aardewerk ook wel “Arretijns aardewerk”.

Pottenbakkerijen in Zuid-Gallië

Maar er gebeurde iets opmerkelijks. Want al vroeg in de 1^e eeuw nChr verschoof het zwaartepunt van de productie van terra sigillata naar Zuid-Gallië. Pottenbakkers uit Arretium vestigden zich in de omgeving van La Graufesenque en Montans, aan de bovenloop van de Garonne/Tarn. Ook Lyon/La Murette is korte tijd in beeld

geweest.

Naar de reden van deze verplaatsing moeten we gissen. Gingen de pottenbakkers op zoek naar nieuwe voorraden klei? Ontstond er tekort aan brandhout? Had het met verschuivende afzetmarkten te maken en speelde concurrentie een rol? We weten het niet zeker.

Pottenbakkerijen in Midden-Gallië

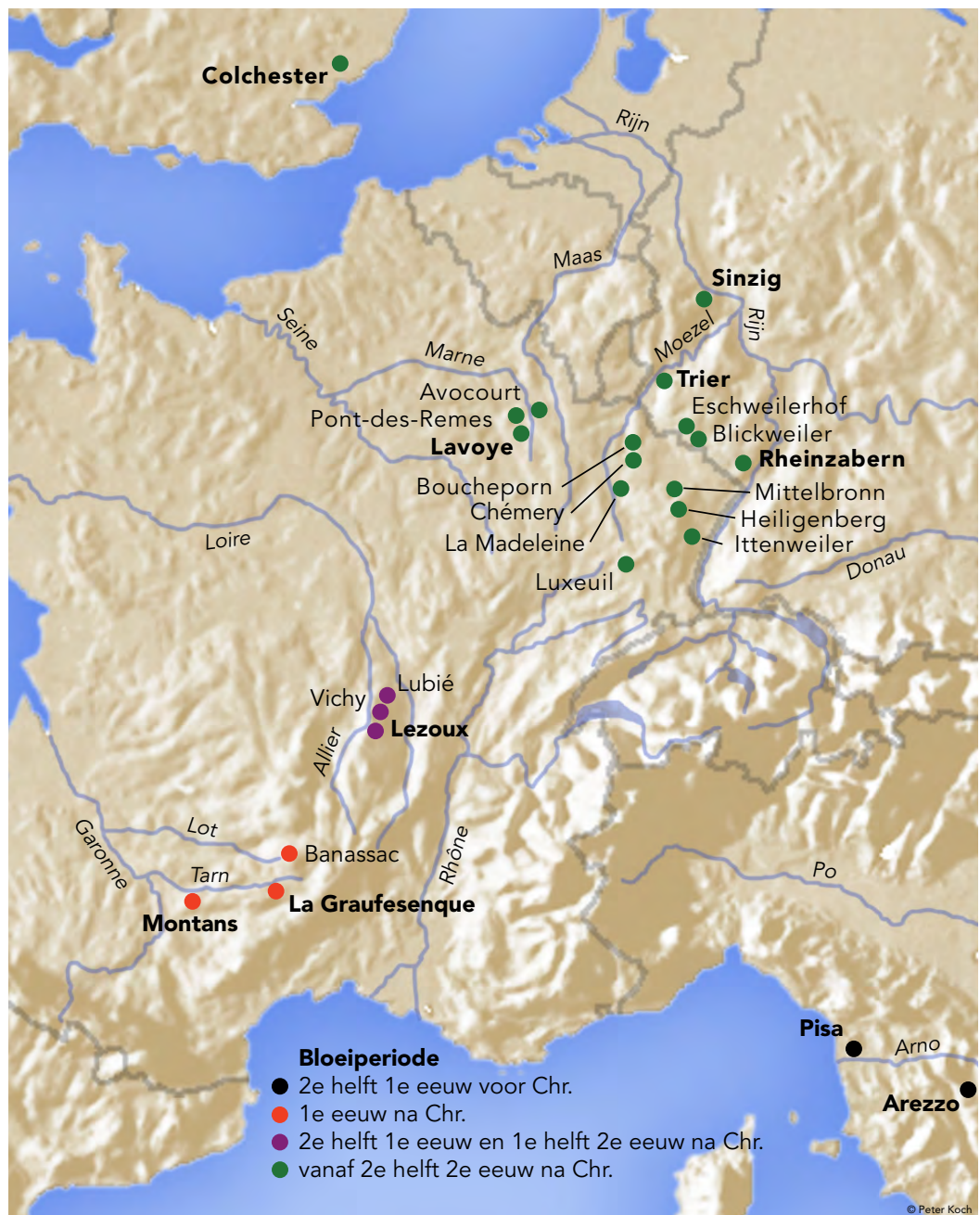
Zo'n 50 jaar later kwam de productie van

Kommetje (Haltern 7), Arretijns, productie Arezzo/Arretium 5 v.Chr.-10 n.Chr., vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

La Graufesenque.
Opgegraven restanten
van terra sigillata
pottenbakkerijen
(bron: Vernhet 1979)

terra sigillata in Midden-Gallië op gang, vooral in de omgeving van Lezoux, aan de bovenloop van de Loire/Allier. Spoedig overvleugelde dit nieuwe pottenbakkerscentrum de oude centra in het zuiden. Lezoux maakte de grootste variatie in producten van alle Gallische werkplaatsen. Men verscheepte veel terra sigillata uit Lezoux naar het Romeinse Brittannië. Vanaf het einde van de 2^e eeuw nChr liep de productie in Lezoux sterk terug, wellicht door een tekort aan grondstoffen. Mogelijk dat ook de opkomst van de pottenbakkerijen langs de Rijn/Moezel en in het Britse Colchester een rol heeft gespeeld.

Productiecentra van
terra sigillata in de
Romeinse tijd

Pottenbakkerscentra in Noord- en Oost-Gallië

Vanaf het begin van de 2e eeuw nChr ontstonden er werkplaatsen in N-Gallië, zoals Lavoye aan de Marne en korte tijd later ook in O-Gallië, met name in Trier aan de Moezel en Rheinzabern aan de Rijn. Die opkomst zal wel hebben samengehangen met de bouw van militaire forten langs de Rijn. De Romeinen bouwden daar een keten van Romeinse forten - de Limes - vaak met kampdorpen in de buurt. Samen

met een zekere mate van romanisering van de boerenbevolking ontstond in het noorden een groeiende markt voor het roodglanzende aardewerk.

Geen productie van terra sigillata in onze omgeving

In onze streken zijn, voor zover we weten, nimmer pottenbakkerijen van terra sigillata in bedrijf geweest. De meest noordelijke pottenbakkerij lag in Sinzig, aan de Rijn.

Vitrine 4

Hoe maakte men terra sigillata?

Voor de vervaardiging van terra sigillata zijn vier productiefactoren nodig:

- ijzerhoudende rivierklei
- brandhout voor het stoken van de ovens
- zoet water voor het zuiveren van de klei
- arbeidskrachten.

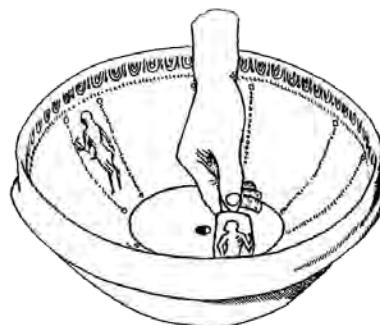
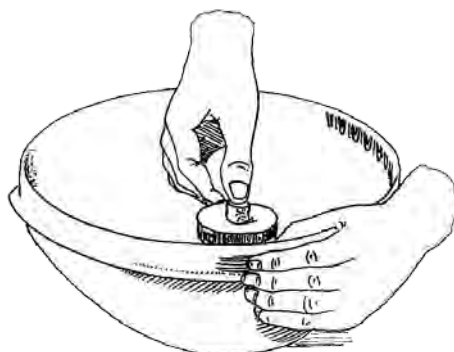
Bij de plaats La Graufesenque in Zuid-Frankrijk (Zuid-Gallië) waren de productiefactoren aanwezig: geschikte kleilagen, uitgestrekte wouden en water aan de bovenloop van de Garonne. Slaven en andere arbeiders werden door de Romeinen vanuit de veroverde gebieden naar de pottenbakkerijen gebracht. Het gebied bij La Graufesenque kende bovendien transportroutes vanwege de zilverbijlen en er was een afzetmarkt.

De pottenbakker liet uit klei een vormschotel maken, met aan de binnenkant in diep reliëf gestempelde versieringen. Deze vormschotel werd gebakken. Met de vormschotel produceerde men de versierde schalen in serie.

Vormschotel

(Drag 37), 1e-4e eeuw, productie Lezoux (RMO, Leiden)

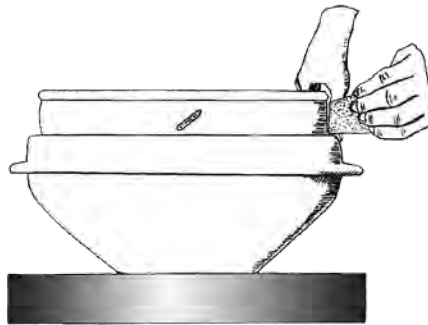
Vormschotel of mal

(bron: Hartley, 1970)

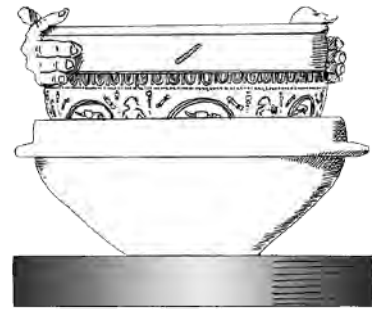
Het productieproces van versierde schalen verliep vervolgens in een 6-tal stappen (bron: Roman Samian ware, 1970).

Stap 1. Smeren De pottenbakker smeerde de natte klei in de vormschotel, drukte de klei zorgvuldig aan en werkte de binnenkant glad af, meestal op een draaischijf

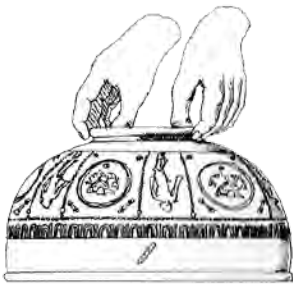

Stap 2. Randen maken Op de draaischijf werd de bovenrand van de kom uit de klei opgetrokken, glad afgewerkt en soms voorzien van een naamstempel

Stap 3. Drogen en uitnemen

De aangesmeerde klei, nog in de vormschotel, werd gedroogd. Drogende, gezuiverde klei krimpt. Men kon de bijna droge kom zo gemakkelijk uit de vormschotel nemen

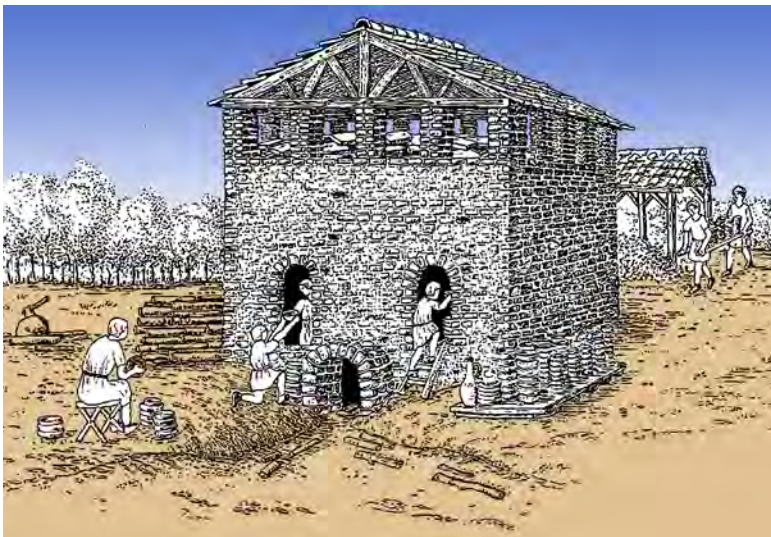
Stap 4. Afwerken De pottenbakker controleerde de nog ongebakken kom op gaafheid en bracht een voetje aan. Bij sommige producten, bijvoorbeeld wrijfschalen, bracht men een applique aan. Dat is een versiering in hoog reliëf. Soms spoot men de versiering met dunne klei op de schaal

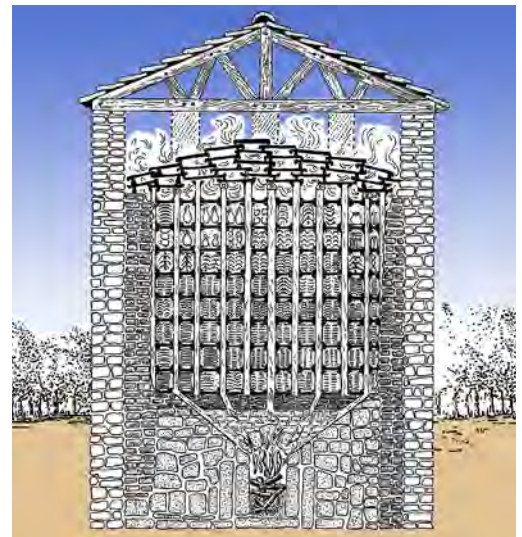
Stap 5. Glanslaag aanbrengen

De kenmerkende glans van terra sigillata ontstond door het product onder te dompelen in een zeer dunne pap van de fijnste kleideeltjes

Fragment wrijfschaal met applique (Drag 45), vindplaats Vechten (Prov. Depot, Utrecht)

Stap 6. Bakken Arbeiders stapelden de kommen in de oven. De sporen van de stapeling zijn in het baksel soms nog te zien. Terra sigillata vereist een baktemperatuur van 920 - 960 °C. De hete lucht in de oven zorgde voor de rode kleur van het baksel, want zuurstof gaat een chemische verbinding aan met ijzerdeeltjes in de klei (roest).

De stookruimte van de oven was ondergronds en voorzien van bakstenen wanden. In de ovenvloer waren gaten aangebracht om de hete lucht toe te laten. Men bouwde een koepel van klei om de volgestapelde oven en brak die koepel weer af na het bakken.

Links: La Graufesenque. Opgegraven basis met stookgat van een pottenbakkersoven (bron: Vernhet 1979)

Rechts: Maar er ging ook wel eens iets mis bij het bakken (bron: Vernhet 1979)

Virine 5

Wat weten we over de vormenrijkdom van terra sigillata?

De Duitse archeoloog Hans Dragendorff publiceerde al in 1895 een wetenschappelijke studie over terra sigillata. Dragendorff beschreef de vormen van terra sigillata systematisch en gaf ze de nummers 1 t/m 55. Zijn beschrijving en typologie worden in grote lijnen nog steeds door archeologen in binnen- en buitenland gebruikt.

In latere jaren zijn er aanvullende vormen van terra sigillata ontdekt. De archeoloog J. Déchelette voegde aan Dragendorff's indeling 22 nieuwe typen toe, namelijk 56 t/m 77. De nummering is voltooid door de archeologen Knorr en Walters: de typen 78 t/m 81. Wel hebben latere onderzoekers verfijningen aangebracht op het werk van Dragendorff, onder andere Ritterling en Curle.

Wilhelm Ludowici ontwikkelde een eigen typologische indeling van het Romeinse terra sigillata.

Ludowici was een Duitse industrieel, die in het begin van de 20e eeuw een keramische industrie vestigde langs de Rijn bij Rheinzabern. Bij de bouw van zijn fabriekscomplex vond hij sporen van Romeinse pottenbakkerijen en massa's terra sigillata in afvalkuilen. Dat was voor hem aanleiding om zich te verdiepen in terra sigillata.

Hans Dragendorff 1870-1941
(foto Wikipedia)

Er is veel onderzoek gedaan naar productieplaatsen en productieperiode van terra sigillata. Vorm, versiering en baksel bieden daarbij houvast. Archeologen zijn vaak in staat om grondlagen of graven te dateren met behulp van het gevonden roodglanzende aardewerk.

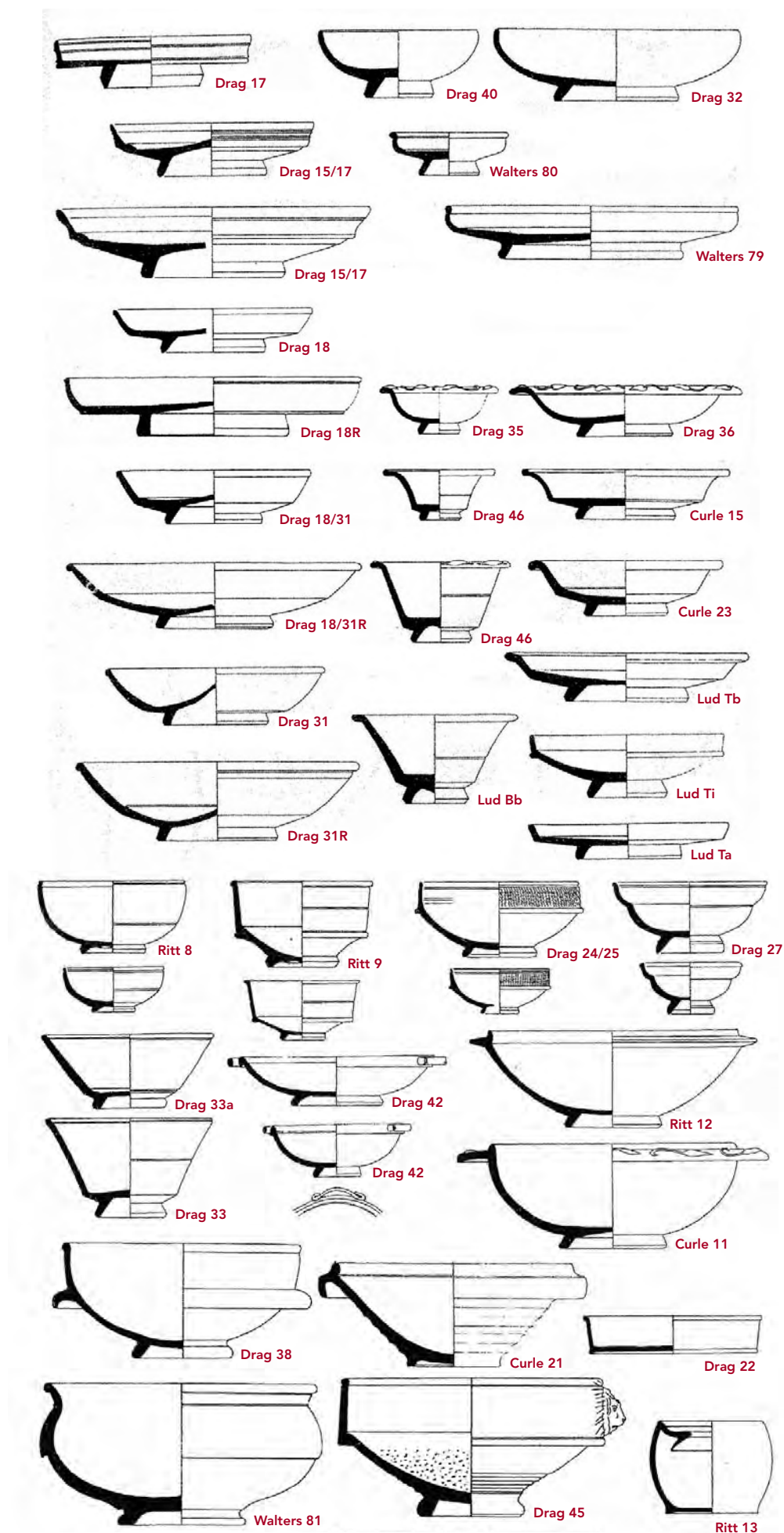

Joseph Déchelette
1862-1914 (foto uit het museum van Bibracte, Mont Beuvray)

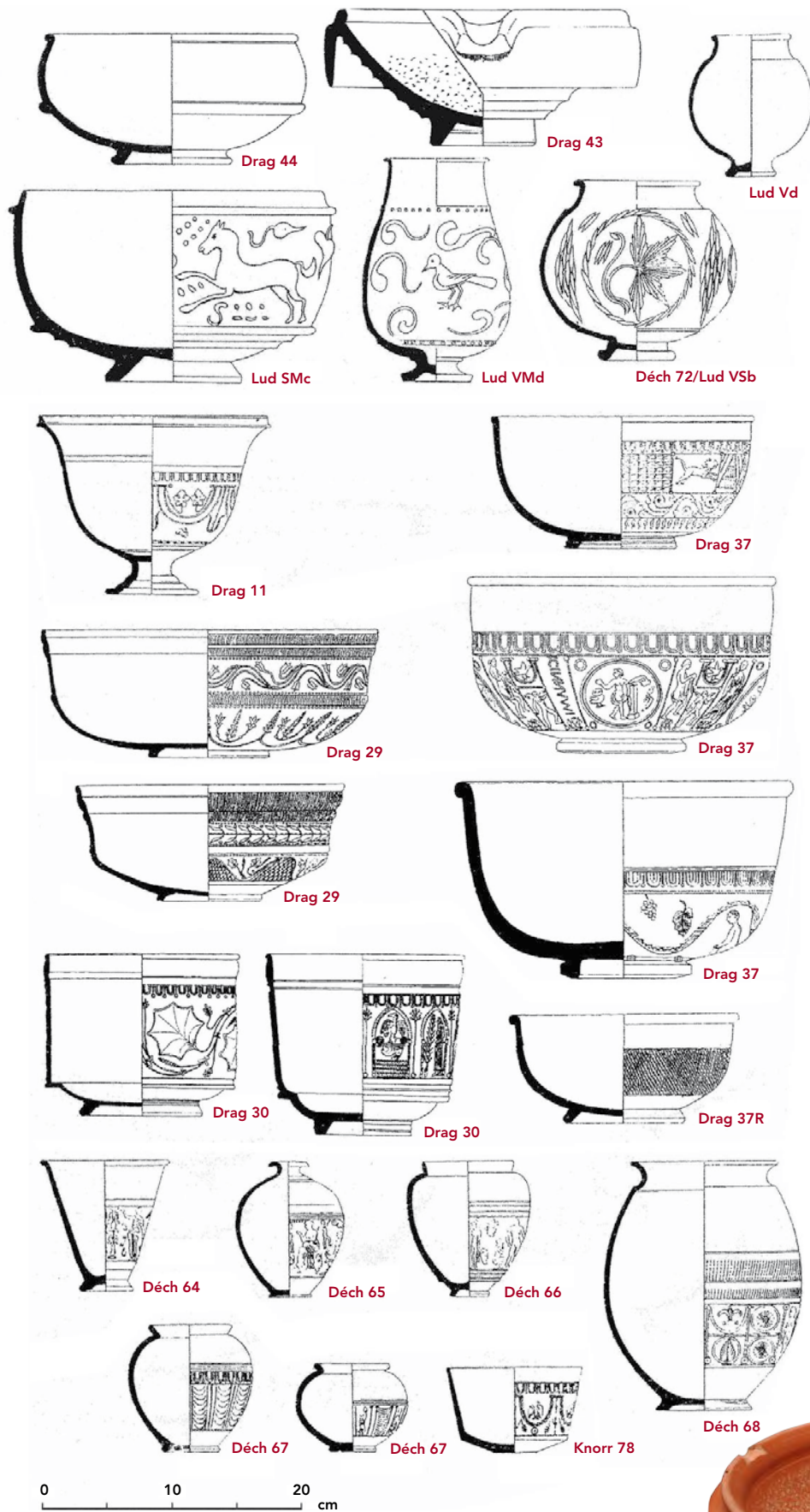
Johann Wilhelm Ludowici 1855-1929

**Vormenrijkdom van
terra sigillata**
(Bron: Paul Tyers,
1996)

Afgekorte namen

Drag = Dragendorff
Déch = Déchelette
Lud = Ludovici
Ritt = Ritterling

Wrijfschaal (Drag 43), productie
Oost-Gallië ca 170-270, vindplaats
Vechten (Particuliere collectie)

Links: **Kommetjes**
(Drag 27), productie
Gallië 20-150 n.Chr.,
vindplaats Vechten
(Particuliere collectie)

Rechts: **Kom** (Drag
30), productie Zuid-
Gallië 90-110 n.Chr.,
vindplaats Vechten
(PUG Utrecht)

Type	Regio	Datering in jaren na Chr.									
		0	50	100	150	200	250	300	350	400	
Schalen en vazen											
Dragendorff 11	Z										
Dragendorff 29	Z M O										
Dragendorff 30	Z M O										
Dragendorff 37	Z M O										
Knorr 78	Z										
Déchelette 67	Z M										
Kommetjes											
Ritterling 5	Z										
Ritterling 9	Z										
Dragendorff 24/25	Z										
Dragendorff 27	Z M O										
Dragendorff 33	Z M O										
Dragendorff 46	Z M O										
Dragendorff 35	Z M O										
Dragendorff 40	M O										
Borden en schotels											
Dragendorff 23	Z										
Dragendorff 15/17	Z M O										
Ritterling 1	Z										
Dragendorff 18	Z M										
Dragendorff 18/31	Z M O										
Dragendorff 31	M O										
Dragendorff 32	M O										
(Wrijf)schalen											
Dragendorff 36	Z M O										
Ritterling 12	Z										
Curle 11	Z										
Dragendorff 44	M O										
Dragendorff 38	M O										
Dragendorff 43	O										
Dragendorff 45	O										

Datering van Terra
sigillata naar type en
regio

Afkortingen: **Z** = Zuid-Gallië • **M** = Midden-Gallië • **O** = Oost-Gallië

Vitrine **6A**

Wat is er te vertellen over versiering?

Het meeste terra sigillata tafelservies is niet versierd, zoals etensborden en kleine kommen. Maar schalen en grotere kommen zijn vrijwel altijd versierd. Soms slordig, vaak heel mooi.

Als we naar de **techniek** van de versiering kijken, dan zien we vijf soorten versiering, aangebracht vóórdat een schaal werd gebakken:

1. Versiering in gewoon reliëf

Dit type versiering verkreeg men met behulp van een vormschotel.

Fragment met dieren (Drag 37), productie Trier, vindplaats Vechten (Muyris/AWG, Houten)

2. Versiering in hoogreliëf

Men maakte met een holle vorm een beeltenis en plakte deze op een wrijfschaal.

Fragment met leeuwenkop (Drag 45), vindplaats Vechten (Muyris/AWG, Houten)

3. Versiering met rolstempel

Men bracht eenvoudige streepjes-versieringen aan met een soort wielkje.

Kommetje met rolstempel (Drag 24/25), stempel PERRVS(F?), productie La Graufesenque 25-80 n.Chr. (PUG, Utrecht)

4. Versiering met barbotine

Met een spatel of spuitje werd dunne klei kunstig op het product aangebracht.

Kommetje met barbotine (Drag 35), productie Oost-Gallië 75-150 n.Chr. (PUG, Utrecht)

5. Versiering door insnijding

Met een scherp voorwerp sneed de pottenbakker groeven in de natte klei.

Kommetje met insnijding (Drag 33), met insnijding, productie Oost-Gallië 150-220 (PUG, Utrecht)

Vitrine 6B

Wat is er nog meer te vertellen over versiering?

Fragment met kraanvogel (Drag 37), vindplaats Vechten (Particuliere collectie)

Kijken we naar de **esthetische** vorm van de versiering, dan zien we een grote verscheidenheid aan decoratieve afbeeldingen. Mode zal voor de pottenbakkers een rol hebben gespeeld bij het kiezen van de versiering. Aanvankelijk overwegen de florale vormen.

We zien wijnranken, bloemen, bomen, bladmotieven. Daarnaast zijn er afbeeldingen van allerlei taferelen uit de mythologie, jacht, oorlog, gladiatoren, dagelijks leven, dieren, erotiek, enzovoort. Dit type afbeelding kreeg in de loop van de tijd de

overhand. Versierde schalen van het type Drag 37 hebben bijna altijd een zogenoemde "eierlijst". Dit type versiering werd met een rolstempel in de vormschotel aangebracht.

Archeologische specialisten van terra sigillata kunnen soms aan de versiering zien waar een product gemaakt is. Maar een vergissing is gauw gemaakt, want er zijn voorbeelden van pottenbakkers die populaire producten van de concurrentie kopieerden.

Fragment kom/schaal met florale motieven (Drag 37), stempel IVSVN, vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Fragment met florale motieven (Drag 37), vindplaats Vechten (Particuliere collectie)

Fragment met Cupido of Amor (Drag 37), vindplaats Vechten (Particuliere collectie)

Fragment met Hercules (Drag 37), vindplaats Vechten (Particuliere collectie)

Fragment met gladiatoren (Drag 37), vindplaats Vechten (Particuliere collectie)

Fragment met erotische voorstelling (Drag 37), vindplaats Vechten (Muyris/AWG, Houten)

Vitrine 7A

Wat is de betekenis van naamstempels?

Terra sigillata tafelservies draagt soms een naamstempel. Dat kan de naam zijn van de pottenbakker, de eigenaar van de oven of de maker van de vormschotel. Meestal is dat niet te achterhalen. Pottenbakkers drukten het naamstempel in de nog zachte klei. Archeologen nemen aan dat men destijds op deze manier een kwaliteitskenmerk aanbracht en misschien wel reclame maakte voor de producten. Bij onversierde kommetjes of borden zijn naamstempels midden in de bodem gedrukt, aan de binnenkant van het product. Bij versierde schalen of grote kommen bracht de pottenbakker soms een naam aan op de buitenkant, tussen de decoratie.

De gestempelde namen staan meestal in een rechthoekig of cirkelvormig kadertje. Soms staan letters in spiegelbeeld. We zien soms ook samentrekking van letters. Pottenbakkers voegden vaak letters toe aan hun naam, bijvoorbeeld:

- de letters **O** of **OF**. Ze betekenen:
Officina = werkplaats...
- de letters **F** of **FE**. Ze betekenen:
Fecit = gemaakt door...
- de letters **M** of **MA**. Ze betekenen:
Manu = van de hand van.....

Fragment bord (Drag 31/Ludovici Sa), stempel BOVDVSFE, productie Oost-Gallië 125-150 n.Chr., vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Soms vermeldden pottenbakkers hun gestempelde naam in de 2e naamval, bijvoorbeeld SILVINI, dat betekent "van Silvinus".

Bord (Drag 18), stempel MEMORISM, productie La Graufesenque 70-85 n.Chr., vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Fragment bord (Drag 18), stempel OFCALVI, productie La Graufesenque 60-80 n.Chr., vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Kommetje (Drag 27), stempel FLAGERFE(?), productie La Graufesenque/Banassac 80-100 n.Chr., vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Vitrine 7B

Wat is de betekenis van graffiti op terra sigillata?

Op het terra sigillata tafelservies zien we soms graffiti. Deze graffiti stellen namen, lijnen of tekens voor en zijn met een scherp voorwerp ingekrast.

Graffiti op gereed product

Indien de graffiti zijn aangebracht op een gereed product, bijvoorbeeld op een etensbord of een kommetje, dan zal de gebruiker op deze wijze z'n eigendom hebben willen aangeven.

Graffiti aangebracht door pottenbakkers

Ook vóór het bakken werden wel namen en aantekeningen ingekrast, maar dan in de nog natte bodem van bijvoorbeeld een etensbord. In het productiecentrum bij La Graufesenque zijn etensborden gevonden met ingekraste namen van pottenbakkers, hun productie en de inhoud van een oven. Op een ander bord zijn de werkzaamheden en de taakverdeling van arbeiders vermeld.

Fragment van een bord

(Drag 18/31) met graffiti 'boter, kaas en eieren'. Productie Midden-oost-Gallië 100-260, vindplaats Vechten (Muyris/AWG, Houten)

Kometje (Drag 27), graffiti TVRILLONII, stempel CAIVSF, productie Oost-Gallië 117-138 n.Chr., vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Fragment kom/schaal (Drag 37), graffiti palmtak, productie La Madeleine, vindplaats Vechten (PUG, Utrecht)

Bord (Drag 18) met rekening in graffiti van pottenbakker CASTI in de periode 41-19 n.Chr. (bron: Marichal, 1988)

Fragment in graffiti met de werkzaamheden in een pottenbakkerij (bron: Haalebos, 1997)

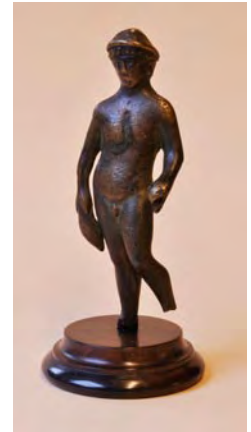
Vitrine 8

Wat weten we over handel en transport van terra sigillata?

Handel is van alle eeuwen. Er zijn altijd avontuurlijke en ondernemende personen geweest, die er goed geld en prestige mee wisten te verdienen.

Bij de Romeinen vinden we vaak informatie over handelaren, goederen en handelsroutes terug. Dat komt vooral door Romeinse geschiedschrijvers en door inscripties op monumenten, zoals grafstenen en wij-altaren, dat zijn gedenksteden.

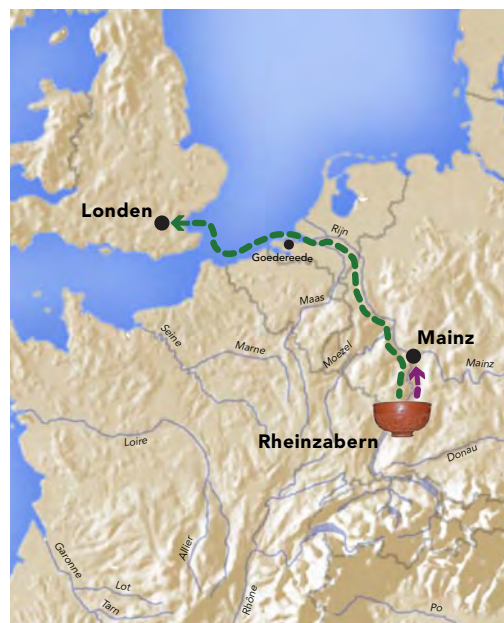
Handelaren gebruiken al duizenden jaren bestaande handels- en relatienetwerken voor grondstoffen zoals vuursteen, maaltstenen, ijzer, koper, tin, goud, zilver. Men maakte gebruik van de veiligste en goedkoopste vervoersroutes. In de Romeinse tijd waren dat vaak routes over zee. Het verdere transport en het natransport gingen veelal over bevaarbare rivieren en militaire wegen, de heirbanen.

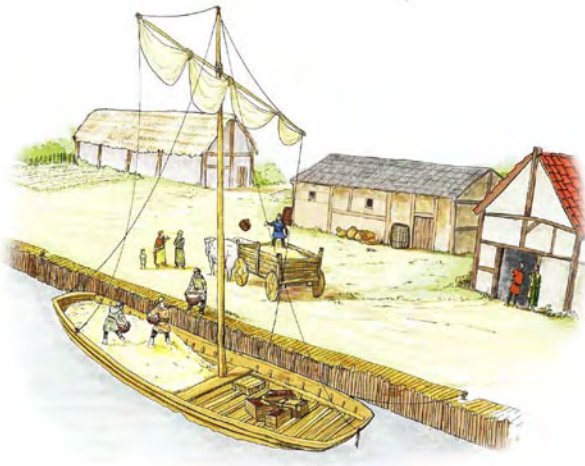
Mercurius, god van de handel, Romeins, massief brons, vindplaats Odijk (PUG, Utrecht)

Inktpot (Ritterling 13), vindplaats Voorburg/Arentsburg (RMO, Leiden)

Handelsroutes van terra sigillata vanuit La Graufesenque, Lezoux, Trier en Rheinzabern (vrij naar: dr A. Mees, Mainz/ geciteerd NRC 29 juni 2013; tekeningen Peter Koch)

Haven van Goedereede (reconstructie), (bron: Archeobrief/De Bruin-Van Zoolingen)

Rechtsboven:

Haven van Londen in de Romeinse tijd (reconstructie), (bron: Roman London 1986)

Er zijn archeologische aanwijzingen gevonden dat nabij de tegenwoordige Zeeuwse plaats Goedereede, in de Romeinse tijd opslag en doorvoer van het roodglanzende tafelservies heeft plaatsgevonden.

Terra sigillata uit het Rijnland werd verhandeld, onder andere naar de Britse eilanden. Dat weten we van een gedenksteen, gevonden nabij Colijnsplaat. Een handelaar plaatste de gedenksteen in het Nehalenniaheiligdom, nabij die Zeeuwse plaats.

Het succes van de productiecentra van terra sigillata langs de Rijn en de Moezel zal zeker te maken hebben met gunstige transportroutes naar de afzetmarkten.

In de Romeinse tijd werd druk gehandeld in goederen zoals granen, vlees, vis, olijfolie, wijn. Handelaren voegden aan het transport van deze bulkgoederen vaak stukgoederen toe, zoals producten van terra sigillata.

In de opgegraven administratie van het

Romeinse fort Vindolanda in Noord-Engeland zijn koopcontracten gevonden voor wapens, schoeisel, olijfolie, voedsel en ook terra sigillata.

Het Romeinse leger had grote invloed op handel en transport. Het bevoorraden van de militaire forten en de kampdorpen bracht enorme goederenstromen op gang. Een geregelde en betrouwbare aanvoer was vitaal. Daarom was het leger direct betrokken bij de aanvoer en beveiliging van de transporten.

Er zijn aanwijzingen dat het Romeinse leger opdrachtgever was en soms zelfs direct betrokken raakte bij de productie van terra sigillata. Mogelijk waren er zelfs militaire werkplaatsen voor terra sigillata in het Rijnland, vergelijkbaar met de militaire productie van dakpannen en bakstenen in de omgeving van Nijmegen.

Bij opgravingen rond het Romeinse grensfort Vechten in onze directe omgeving, zijn grote hoeveelheden terra sigillata aangetroffen.

Nehalennia gedenksteen, gevonden bij Colijnsplaat (bron: RMO, Leiden)

Rechts:

Een Romeinse vrouw draagt een **armbeursje** (reconstructie)

Geheel rechts:

Een met was bedekte schrijfplankje (reconstructie) en bronzen schrijfstiften (bron: Synthese, Thermenmuseum, Heerlen)

Vitrine 9

Wat weten we over functie en gebruik van terra sigillata?

Het terra sigillata tafelservies moet aanvankelijk een luxueus product zijn geweest in het huishouden van de Romeinse elite. Het zal de Romeinse eettafel hebben gesierd, vooral bij feestelijke gelegenheden.

Door de fabrieksmatige massaproductie en toenemende concurrentie tussen de pottenbakkerscentra zullen de prijzen zijn gedaald. Zo werd het tafelservies ook haalbaar voor minder gefortuneerde huishoudens. Het terra sigillata zal meer en meer als dagelijks gebruiksgoed voor de "gewone burger" zijn gaan functioneren.

Ook het Romeinse leger nam terra sigillata servies in gebruik, eerst bij de officieren en later ook bij de gewone manschappen. Er zijn volop aanwijzingen dat handelaren het roodglanzende aardewerk in grote hoeveelheden naar de Romeinse legerplaatsen brachten. Misschien ligt hier een reden waarom kommen en borden werden bekrast met graffiti. Soldaten markeerden immers op deze wijze hun eigendommen, temidden van het overdadige vaatwerk van andere soldaten.

Bij archeologische opgravingen in Houten komen we in het Romeinse vlak veel scherven van terra sigillata tegen. Dat

zal ongetwijfeld te maken hebben met de nabije ligging van het Romeinse fort Vechten en het aangrenzende kampdorp. Door handel en uitwisseling zal het rode tafelservies ook in inheemse nederzettingen verzeild zijn geraakt. Denkbaar is dat op de boerderijen het traditionele, inheemse grove aardewerk grotendeels in gebruik bleef. Het terra sigillata tafelservies kan daar meer als ruil- en prestigeobject hebben gediend, waaraan men status ontleende.

Romeins eetservies.

Terra sigillata en gewoon aardewerk, fles, lepel en mesje (bron: Synthese, Thermenmuseum, Heerlen)

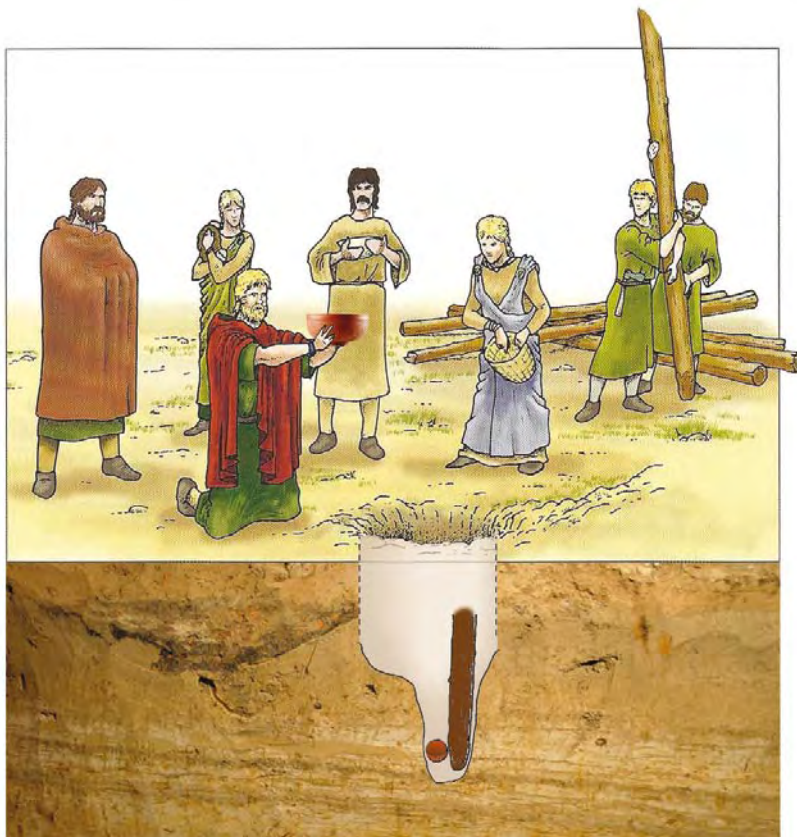

Bord (Drag 18/31), graffito IV, vindplaats Vechten (Provinciaal Depot, Utrecht)

Schaal (Drag 37), vindplaats Vechten (RMO, Leiden)

Aardewerk pot, inheems Romeins (Museum Rotterdam)

In de Romeinse, maar ook in de inheemse grafcultuur heeft terra sigillata een rol gespeeld. Soms gaf men objecten van terra sigillata mee als grafgift. Overigens zijn ongeschonden producten van terra sigillata vrijwel altijd afkomstig uit blootgelegde graven.

Een andere ritueel gebruik van terra sigillata had te maken met huizenbouw. Soms werd bijvoorbeeld een pot van aardewerk als bouwoffergift ritueel gedeponeerd bij de bouw van een huis of boerderij.

Scherven van het rode tafelservies leenden zich goed voor hergebruik. We komen bij opgravingen speelschijfjes, spintolletjes en wielletjes tegen, gemaakt van gebroken terra sigillata. We noemen dit hergebruik ook wel "secundair gebruik" van objecten.

Reconstructie van een rituele bouwgift
(vrij naar Roymans e.a., 2007)

Spinschijf/ speelschijf
(Drag 37), secundair gebruik (PUG, Utrecht)

Vondst van een rituele bouwgift
(bron: Jacobs e.a., 2002)

Opengelegd graf uit de Romeinse tijd
(bron: Bloemers e.a., 1981)

Vitrine 10

Maakt men thans producten van terra sigillata?

Experimentele archeologie

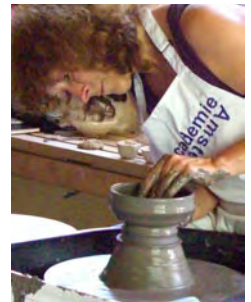
Archeologen proberen langs de weg van het experiment meer te weten te komen over de productie en productiemethoden van voorwerpen uit de Romeinse oudheid. Men tracht daarbij zo dicht mogelijk de oude productieomstandigheden na te bootsen. Met dit soort experimenten schijnt het te zijn gelukt om in onze tijd voorwerpen van terra sigillata na te maken, zoveel mogelijk volgens de klassieke Romeinse methoden.

Moderne pottenbakkers hebben zich laten inspireren door de schoonheid van het klassieke Romeinse terra sigillata. Maar anders dan de experimentele archeologie passen moderne pottenbakkers eigentijdse technieken toe. In deze vitrine laat een pottenbakster zien hoe zij met toepassing van moderne methoden en technieken een fraai product van hedendaagse "terra sigillata" kan maken.

Het productieproces van "terra sigillata" door moderne pottenbakkers

Het moderne productieproces van terra sigillata door de pottenbakster mevrouw Odile De Clerck, verloopt in een 7-tal stappen.

- Stap 1. Rivierklei afgraven
- Stap 2. Kleislib maken en zeven
- Stap 3. Bepalen van de juiste dichtheid van het kleislib
- Stap 4. Toevoegen van waterglas (natriumsilicaat)
- Stap 5. Vormen van het werkstuk op de draaischijf
- Stap 6. Bakken van het product in gasgestookte oven
- Stap 7. Precies bepalen van de oventemperatuur voor kleurschakering

Odile de Clerck aan het werk op de draaischijf

Aardewerk waarin terra sigillata is verwerkt (Odile de Clerck, Amersfoort)

Vitrine 11/12

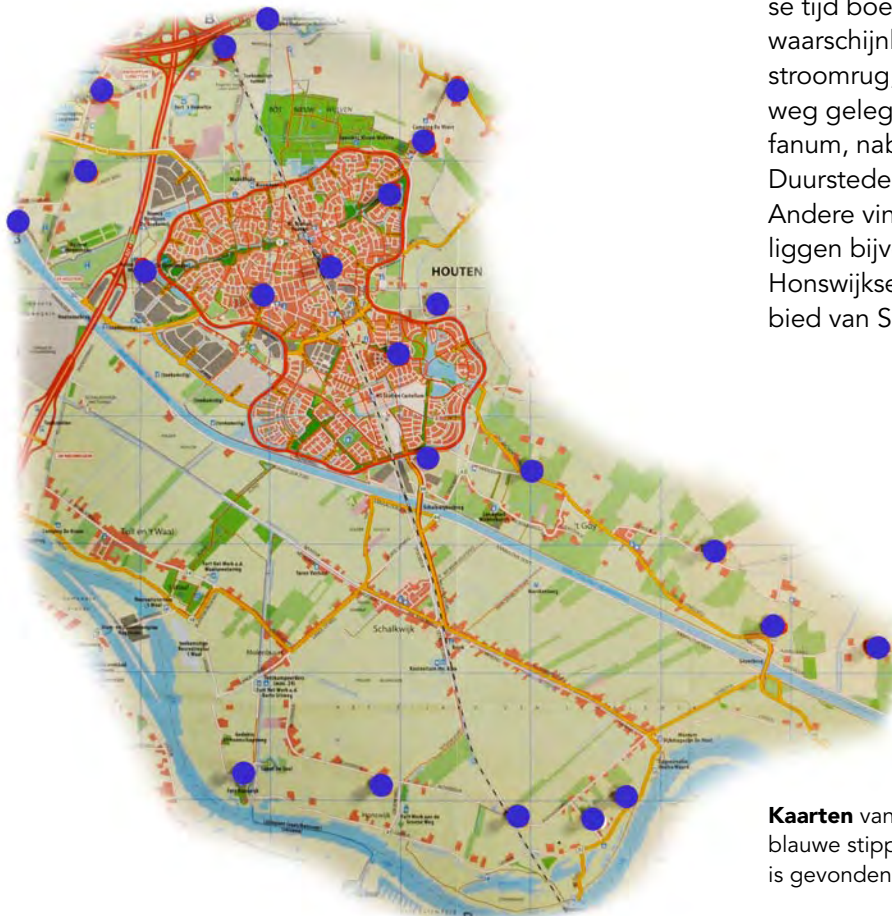
Er is veel terra sigillata gevonden in de gemeente Houten

Bij veldonderzoek op veel plekken in onze gemeente Houten vinden archeologen sporen uit de Romeinse tijd. Dat heeft natuurlijk alles te maken met de nabije ligging van het Romeinse fort Fectio, onderdeel van de Limes, de militair verdedigde (noord)grens van het Romeinse rijk. Ook onze Archeologische werkgroep heeft in de loop van de tijd veel veldwerk verzet en daarbij Romeins aardewerk opgegraven. Met name de van oorsprong hogere delen in onze gemeente leveren veel vondstmateriaal op, waar onder terra sigillata.

De beide tafelvitrines schetsen een globaal beeld van plekken in onze gemeente, waar terra sigillata is opgegraven. Het gaat daarbij voornamelijk om vindplaatsen op de hogere stroomruggen. De directe omgeving van de Beusichemseweg is zo'n hoger gelegen plaats, waar in de Romeinse tijd boeren woonden en werkten. Zeer waarschijnlijk heeft daar, op de Houtense stroomrug, tevens een oude verbindingsweg gelegen, richting Castellum Levefanum, nabij het tegenwoordige Wijk bij Duurstede.

Andere vindplaatsen van terra sigillata liggen bijvoorbeeld bij 't Goy en op de Honswijkse stroomrug, in het buitengebied van Schalkwijk en Tull en 't Waal.

Kaarten van de gemeente Houten waarop met blauwe stippen is aangegeven waar terra sigillata is gevonden.

Geraadpleegde literatuur

- Bédoyère, de la, G.: Samian ware. Aylesbury, 1988
- Bloemers, J.H.F. e.a.: Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland. Amsterdam, 1981
- Born, J.: Terra sigillata. Thermenmuseum Heerlen. Heerlen, 1995
- Bruin de, J. en J. van Zolingen: Tussen wal en schip? In: Archeobrief, jaargang 17 nr 1, 2013
- Brunsting, H.: Terra sigillata. In: Westerheem, jaargang 21 nr 6, 1972
- Daele van, B.: Het Romeinse leger. Leuven, 2003
- Daniels, Ch. En R. Embleton: Hadrian's Wall reconstructed. Gateshead, 1987
- Dockum van, S.G. en E.J. van Ginkel: Romeins Nederland. Archeologie & geschiedenis van een grensgebied. Utrecht/Antwerpen, 1993
- Es van, W.A. en W.A.M. Hessing (red.): Romeinen, Friezen, Franken in het hart van Nederland. Utrecht, 1994
- Haalebos, J.K.: Ars cretaria. Nijmegen en La Graufesenque. Nijmegen, 1997
- Hall, J. en R. Merrifield: Roman London. London, 1986
- Hartley, B.R.: Roman Samian ware. London, 1970
- Hessing, W., R.Polak, W.Vos en S.Wynia: Romeinen langs de snelweg. Bouwstenen voor Vechtens verleden. Abcoude, 1997
- Jacobs, E. e.a.: De Romeinse tijd in Zuid-Holland. Tentoonstellingsuitgave. Den Haag, 2002
- Kalee, C.A.: Terra sigillata langs de limes. Leusden, 2001
- Kiiskinen, H.: Production and trade of Etrurian terra sigillata pottery in Roman Etruria....Turku, 2013
- Marichal, R.: Les graffites de la Graufesenque. Paris, 1988
- Morley, N.: Metropolis and hinterland: the city of Rome and the Italian economy..... Camebridge, 1996
- Roymans, N., T.Derks en S.Heeren (red.): Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Utrecht, 2007
- Stuart, P.: Provincie van een imperium. Leiden, 1986
- Trimpe Burger, J.A.: De Romeinen in Zeeland. Onder de hoede van Nehalennia. Goes, 1997
- Tyers, P.: Roman pottery in Britain. London, 1996
- Verjans, M. (red): Synthese, Twaalf facetten van cultuur en natuur in Zuid-Limburg. DSM Heerlen, 1977
- Vernhet, A.: La Graufesenque. Atelier de céramiques gallo-romain. Toulouse, Millau, 1979
- Vos, W.K.: Bataafs Platteland. Het Romeinse nederzettingslandschap in het Nederlandse Kromme-Rijngebied. Dissertatie. Amersfoort, 2009

Dankbetuiging

Wij danken de volgende instellingen voor het in bruikleen afstaan van prachtige voorwerpen:

- Provinciaal Utrechts Genootschap (PUG), Utrecht
- Archeologisch Depot van de provincie Utrecht
- Rijksmuseum van Oudheden (RMO), Leiden
- BATO, Tiel

Enkele personen hebben voorwerpen beschikbaar gesteld uit hun privé-collectie.

Wij waarderen dat zeer.

